

## TORNEDALENS SKOGSHISTORIA



Isak Ruokovaara född 1847 i Kolari. Här klädd i den urgamla tornedalska mansdräkten långkolt och beväpnad med sitt gamla björnsjūt.

Jörgen Naalisvaara  
Prjektarbete i Skogshistoria vt 96  
Sveriges Lantbruksuniversitet

## **Inledning**

Tornedalen är en region som har en historisk bakgrund som för Sverige är ganska speciell. Även dess skogshistoria är speciell, där skogen har brukats på mycket olika sätt i olika delar av regionen. Studier där hela Tornedalens skogshistoria har sammanställts är få. Därför ville jag göra en kort sammanställning där de stora dragen kan redovisas. Som Tornedalen har jag definierat Torne- och Muonio älvdal, Lappland exkluderat (Fig 1).

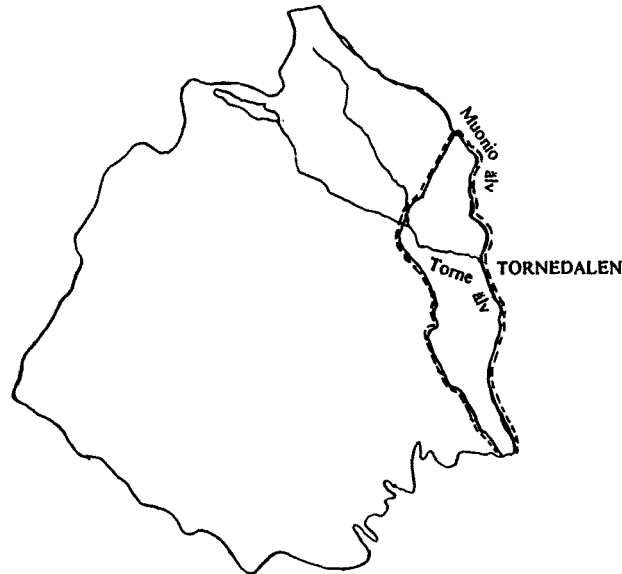


Fig. 1. Tornedalen.

## **En historisk tillbakablick**

När isen drog sig tillbaka följde människan i dess spår. Detta överensstämmer relativt väl med den äldsta funna boplatsen i Tornedalen. Den ligger i Finska Enontekiö i norra Tornedalen och är daterad till ca 6000 f. Kr. (Hederyd et al. 1991).

Under 1200- och 1300-talet utgjorde Torneälven och dess biflöden viktiga handelsvägar mellan Bottenviken och Atlanten (Groth 1984, Länsstyrelsen i Nb-län 1982). Tack vare sin flacka fallkurva och de långsluttande forsarna var den relativt lätt att färdas på. Detta medförde, för övre Norrland, en relativt tidig kolonisation av älvdalen. Den äldsta skriftliga källan berättar om kolonisation i Torneå vid kusten, på 1340-talet (Hederyd et al. 1991). Som en följd av de livligt trafikerade handelsvägarna, skedde på 1400-talet en omfattande nyodlingsverksamhet norrut längs efter älven (Länsstyrelsen i Nb-län 1982). Ryska härjningar i östra Österbotten i nuvarande Finland, ledde till en finsk invandring till Tornedalen (op. cit.).

På 1640-talet bildades Kengisbruk strax utanför Pajala. Bergsbruket upplevde en storhetstid på 1650- och 1660-talet. Erfarna bergsmän och bruksarbetare från södra Sverige flyttade norrut och slog sig ned i brukets närhet (Groth 1984).

En kraftig befolkningsökning i landet på 1700-talet, samt statens nyodlingsfrämjande politik (15 skattefria år), gav upphov till ännu en nyodlingsrush i slutet på 1700-talet och i början på 1800-talet (Länsstyrelsen i Nb-län 1982, Svensson 1992). I Norrbotten genomfördes avvitrningen under 1800-talets senare del. I och med detta fanns i regel inte möjlighet att få nybyggen på kronans mark (Groth 1984).

När järnvägen mellan Luleå och Narvik togs i bruk 1903, miste Tornedalen definitivt sin betydelse som kommunikationsled (Länsstyrelsen i Nb-län 1982).

## **Tornedalens skogshistoria**

Innan Tornedalen koloniserades, var området befolkat av samer. Deras påverkan på skogsekosystemet har varit mycket liten. Avverkningarna har nästan uteslutande skett för husbehov, såsom till byggnadsvirke och bränsle (Löfgren 1984).

När nybyggarna bosatte sig i norr förändrades utnyttjandet av skogen. Till skillnad från samernas nomadliv, skaffade sig nybyggarna fasta bosättningar och började med jordbruk. Detta innebar att skogarna kring bosättningarna påverkades i större utsträckning (Boresjö et al. 1980). Virket användes, förutom till husbyggnad och bränsle även till gårdesgårdar och höhässjor. Skogen användes även för svedjebbruk och skogsbete (Lundin 1992). Tjäran var också viktig för hushållet. Den användes till impregnering av båtar och byggnader. Ända fram till början av 1900-talet hade nästan varenda gård i övre Tornedalen en egen tjärdal (Länsstyrelsen i Nb-län 1982). Tjäran tappades på tunnor och en del av dessa flottades till Kengis vid högt vattenstånd. Nedanför Kengisfors bands de ihop i stora flottor och styrdes ned till Haparanda (op. cit.).

En annan näring som invercade på skogarna var järnhanteringen. År 1642 gjordes en upptäckt av en rik malmförekomst vid nuvarande Masugnsbyn (Fig. 2). En masugn byggdes på platsen. Sju mil därifrån, vid Kengisfors uppfördes en damm, två härdar och en stångjärnshammare. Dit transporterades tackjärnet från Masugnsbyn, vintertid med renackjor och sommartid med båtar (Torikka 1986). I masugnens omnejd avverkades skogen ganska snabbt eftersom träkol brukades i masugnarna (op. cit.). Kolningen har satt många spår i form av uthuggningar, kolmilor och kolarkojor närmast bruken (Lundin 1992).

Kengisbruks storhetstid varade i tjugo år, från början av 1650-talet till början av 1670-talet. En ny masugn byggdes och en herrgård uppfördes i Kengisfors. Kunnigt yrkesfolk från Bergslagen flyttade norrut till bruket. De var svenskar såväl som fransmän och valloner. På 1670-talet började en nedgångsperiod. Sedan gick det upp och ned med olika ägare, ända fram till 1879, då en brand satte in dödsstöten för Kengisbruk, varigenom en 233-årig brukshistoria ändades (Groth 1984, Torikka 1986).

Det finns inga säkra uppgifter om när skogen i Tornedalen för första gången avverkades för avsalu. De första vattensågarna kom till Norrbotten på 1640-talet och i början på 1700-talet expanderade sågverksindustrin (Svensson 1992). Fortfarande var dock tjärbränningen och tjärexporten ekonomiskt viktigare än trävaruhandeln och det framväxande skeppsbyggeriet. Utförsel av tjära hade pågått sedan mitten av 1600-talet (op. cit.).

Tjärexporten ökade och nådde sin kulmen under den senare hälften av 1800-talet, men minskade sedan när sågverksindustrin slog igenom på allvar (Groth 1984). Pottasketillverkningen hade ej så stor betydelse i Tornedalen, men den förekom bl.a. i Haparanda och i Erkheikki utanför Pajala (op. cit.).

Skogarna var fram till början av 1800-talet var mans eller ingen mans ägo. De var kronoallmänningar, där avverkning för husbehov och huggning av sparrar till bl.a. golv och tak var tillåten. Eftersom försäljning av sparrar också var tillåten, fick denna verksamhet allt större betydelse i slutet av 1840-talet (Groth 1984).

Under 1800-talets första årtionden var det bara skogarna vid kusten som skattades på sitt timmer. På 1800-talet skedde en kraftig ökning av den internationella efterfrågan på svenskt sågtimmer. Omfattande avverkningar där de grövsta tallarna togs, svepte över landet.

Med tiden nådde den internationella efterfrågan allt längre norrut, för att nå Norrbottens kustland ungefär 1850. Till dessa trakter kom de första ångsågarnas kring 1860- 1870-talet (exakt uppgift saknas). Ångkraften gjorde sågarna oberoende av vattenkraften. De kunde flyttas från inlandets forsar till kusten. De kunde också drivas året runt. Antalet ångsågar steg snabbt. Samtidigt ökade också exportvolymen och vinsterna. Därmed påbörjades den väldiga skogsskövlingen av främst Norrbottens södra bygder, som redan hade avverkats kraftigt för husbehov och sparrhuggning. Detta ledde till 1874 års riksdagsbeslut om avverkningsbegränsning-dimensionslagen (Groth 1984, Lundin 1992).

Dimensionshuggningarna koncentrerades således först till älvarnas nedre lopp, men när tillgången på det grova timret minskade, flyttades avverkningsfronten norrut längs vattendragen (Lundin 1992). Muonio älv flottades ungefär i höjd med Muodoslompolo och nedåt (Fig. 2). I stort sett alla skogar söder om Muodoslompolo är genomhuggna, framför allt p.g.a. att den älvsträckan varit flottad, men även p.g.a. att skogarna där norr om har låg tillväxt. Före 1960 flottades det mesta virket till sågverken, men sedan började lastbilar ersätta flottningen. Muonio- och Torne älv flottades till slutet av 1960-talet. Spår av flottningen syns bäst genom sjunktimmer och virkesupplägg (Länsstyrelsen i Nb-län 1982).

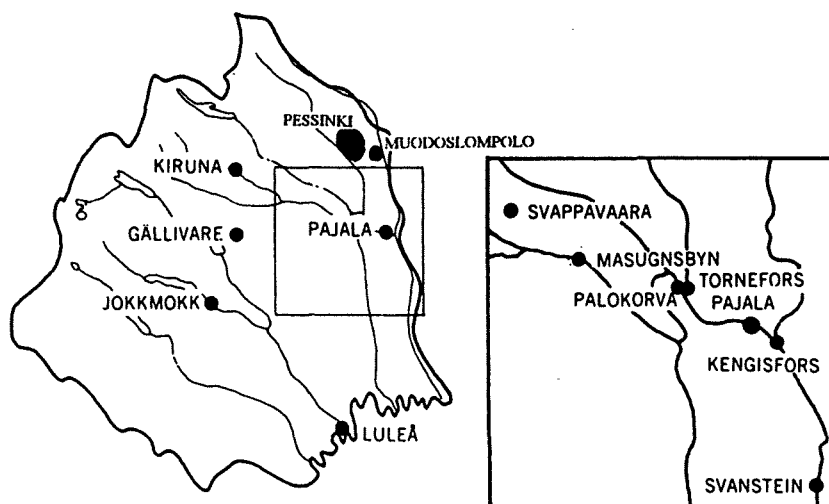


Fig. 2. Området kring Kengisbruk (omarbetad efter Groth 1984).

I och med ångsågarna blev det möjligt att förlägga sågverk och brädgårdar intill varandra vid exporthamn. Brädgårdarna krävde dock stora utrymmen och för utskräppning krävdes en närbelägen tillräckligt djup hamn i skyddat läge. Det blev därför vanligt att placera ångsågar på öar i havsbandet (Lundin 1992). Sågverken på Seskarö i Haparanda skärgård är ett sådant exempel. Verksamheten på ön startade kring 1890 och blomstrade i början av 1900-talet fram till mitten på 1920-talet (Hederyd 1992).

Under 1870-talet började staten sälja avverkningsrätter till sina skogar till billiga priser. Stora skogsarealer ödelades av bolag. När staten på 1880-talet begränsade avverkningsrätten till fem år, började bolagen köpa hemman av bönder, där bönderna ofta blev hänsynslöst lurade på sina skogar (Groth 1984). Detta ledde till diskussioner i riksdagen som slutade med bolagsförbudslagen 1906, som förbjöd bolagen att köpa upp hemman.

Vid avverkningarna, som skedde på vintern för att kunna transportera virket med häst, användes yxa. Stocksågarna började användas i Tornedalen kring år 1900 och timmersvansen ungefär 1920 (Per-Ove Bäckström muntligen). Dom yxhuggna stubbar man finner, är således oftast avverkade före sekelskiftet.

## Jämförelse mellan tre områden i Tornedalen

### 1. Kustområdet (Kalix och Haparanda)

I början av 1800-talet hade husbehovshuggning, sparrtillverkning, tjärbränning och kolning lett till att skogen blivit helt söndertrasad. När Haparandakyrkan skulle byggas på 1820-talet blev man tvungen att hämta byggnadsvirke från Övertorneå ca 8 mil norr om Haparanda (Hederyd 1992, Harry Wälivaara muntligen). På 1860-talet var bönderna i Haparandatrakten tvungna att åka två mil för att hämta bränsle, samtidigt som byggnadsvirke till Haparanda stad erhöles på 18 mils avstånd från Pajala (Groth 1984, Lundin 1992).

År 1859 beskrev landshövding P H Widmark tillståndet på de norrbottniska kustskogarna:

*"När man färdas efter den allmänna kustvägen genom länet, så väcker det uppmärksamhet att man icke finner någon duglig skog, utan allenast å afbrända eller afverkade marker, sådana små, kortväxta och omogna träd, hvilka knappast äro tjenliga till vedbrand."* (Groth 1984).

När sågverken ökade avverkningarna på de södra bygderna ytterligare, förbjöds slutligen avverkning av skog under en viss dimension för avsaluförsäljning, innan en revirförvaltare avsynat avverkningsområdet. Den här s.k. Norrbottenslagen eller dimensionslagen gällde till 1925 (Groth 1984). Husbehovsavverkningen berördes dock inte av lagen, vilket ledde till en planlös huggning av bondeskogarna med förödande verkningar för skogsbeståndet (op. cit.).

### 2. Inlandet: Från Muodoslompolo till Övertorneå

Detta är ett stort geografiskt område, men har trots dess storlek, en relativt homogen skogshistoria.

Skogarna var inte alls i lika stor utsträckning som vid kusten, påverkade av nybyggarnas avverkningar. Det var när sågverksindustrin under 1800-talets senare hälft nådde högre upp längs älven, senare i norr, som skogen påverkades kraftigt. Detta kan illustreras med byggnadsvirkesbehovet i Haparanda. Först flottades virke från Övertorneå till kyrkbygget och senare, när virket även där började sina, från Pajala till byggnaderna i staden (Groth 1984, Hederyd 1992). I och med att flottningen skedde ända uppifrån Muodoslompolo har, för att tillfredsställa kontinentens efterfrågan på grovtimmer, nästan all skog i området slutligen blivit dimensionshuggen.

Ett mindre område, kring Kengisbruk, har en egen skogshistoria som sedan 1600-talet, präglats av bergsbruket, med bl.a. högre grad av kolningsverksamhet.

### 3. Fjällnära område (Pessinki)

Pessinki är ett område som definitionsmässigt tillhör det fjällnära området (ovan skogsodlingsgränsen), men har varken från geologisk eller botanisk synpunkt någon direkt anknytning till fjällen (Boresjö et al. 1980). Pessinki ligger ca 6 mil från den egentliga fjällkedjan (Fig. 2) och är på yttre gränsen till Tornedalen enligt min definition, men området avvattnas till Muonio- och Torne älven och kan därmed räknas till Tornedalsregionen.

Pessinki naturreservat är drygt 50 000 hektar och domineras av barrskog och myrmark. Både rena tall- och granskogar förekommer, liksom barrblandskogar.

Samerna har länge vistats i området. Fångstgropar, rengården och gamla s.k. lappstubbar vittnar om tidiga aktiviteter. Deras påverkan på skogen kan dock ses som obefintlig. De tydligaste spåren är lappstubbarna, men i och med att dessa enbart högs ned för att öka renarnas tillgång på hänglavar (ingen bortförsel av biomassa) samt att de enbart förekommer på ett fåtal små begränsade områden, kan man bortse från dem (op. cit.). I de östra delarna av Pessinki har dock renbetetrycket resulterat i en märkbar minskning av hänglavs-förekomsten (Petrus Naalisvaara muntligen).

Eftersom inga nybyggen finns eller har funnits i området är deras påverkan där obefintlig, troligen bara i form av myrslätter. Från avverkningssynpunkt har Pessinkis skogar ansetts ointressanta då boniteten är låg. Detta har på så sätt utgjort ett skydd för skogsmarken (Boresjö et al. 1980).

Ett område (ca 1/8 av reservatet) i sydvästra Pessinki har dimensionshuggits. Denna huggning skedde från slutet på 1920-talet ända fram till slutet på 1950-talet (Bror Eriksson muntligen). Dessa avverkningar skedde i anslutning till en å som användes till flottning av timret. Med tiden nådde huggningarna allt längre norrut längs ån, men när avstånden till denna blev för stora upphörde avverkningarna (op. cit.). Trots dessa huggningar ger dessa skogar ett intryck av gammelskog (Åke Kalla och Bror Eriksson muntligen).

### Slutord

Tornedalen har i sin helhet en komplex skogshistoria. De sydliga kustnära skogsområdena har varit kraftigt påverkade av skogsbruk redan i ett tidigt skede. Inlandet upp till Muodoslompolo har påverkats mycket av sågverksindustrin sedan slutet på 1800-talet. Längst upp i nordväst har vidsträckt områden, tack vare det svåråtkomliga läget och den låga produktiviteten, till stor del helt undsluppit skogsbruk.



Fig. 3. Bäckflottning. Ett hektiskt arbete dygnet runt för att få ner virket till älvarna under högvattenperioden (Groth 1984).

**Referenser**

- Boresjö L, Jansson M, Nilsson K, Nordström B. 1980. Pessinki - en översiktlig naturinventering av ett obrutet fjällområde. Naturvårdsverket. Rapport snv pm 1377.
- Groth Ö. 1984. Ur Norrbottens historia. Skrivarförlaget/Norrbottens bildningsförbund. Luleå.
- Hederyd O, Alamäki Y, Kenttä M (eds.). 1991. Tornedalens historia I. Från istid till 1600-talet. Malungs boktryckeri AB. Malung.
- Hederyd O. 1992. Haparanda efter 1809. Tornedalens historia III. Malungs Boktryckeri AB. Malung.
- Lundin K. 1992. Om skogen och skogsindustrin i Norrbotten. Norrbottens synliga historia. Del 1. 169-185.
- Länsstyrelsen i Norrbottens län. 1982. Naturvårdsenheten. Luleå.  
 Muonio älv. Naturinventering.  
 Torne älv inom Pajala kommun. Naturinventering.  
 Torne älv inom Övertorneå och Haparanda kommun. Naturinventering.
- Löfgren R (ed.). 1984. Urskogar. Inventering av urskogsartade områden i Sverige. Del 5. Fjällregionen. Naturvårdsverket. Rapport snv pm 1511.
- Svensson J. 1992. En historisk och växtekologisk studie av Norrbotten i allmänhet och Tornedalen i synnerhet. Uppsats nr 3. Examensarbete i skoglig vegetationsekologi. Sveriges Lantbruksuniversitet. Reprocentralen. Umeå.
- Torikka S. 1986. Torneverken - brukshistoria under 230 år. Met. Nr 3-4. 71-75.

**Muntliga referenser**

- Per-Ove Bäckström. Sveriges Lantbruksuniversitet. Umeå.
- Bror Eriksson. Naturbevakare för Länsstyrelsen Norrbotten. Lainio.
- Åke Kalla. Sakkunnig. Tärendö.
- Petrus Naalisvaara. Renägare. Kätkesuando.
- Harry Wälivaara. Sakkunnig. Övertorneå.